

РОЗВІДКИ

Світлана Половникова

ВСЕСВІТНЬОВІДОМІЙ БДЖОЛЯР

(До 220-річчя з дня народження П. І. Прокоповича)

**«Присвятивши себе бджільництву, я віддав
йому все життя, всі думи, всю пильність».
П. Прокопович**

На відміну від багатьох подвижників науки ім'я Петра Івановича Прокоповича — видатного вітчизняного бджоляра ніколи не перебувало у забутті. Ще у 1875 році його 100-річний ювілей відзначався у школі бджільництва, ним заснованій у с. Пальчиках (нині Бахмацького р-ну) на Чернігівщині. В урочистій промові прозвучала біографія Петра Прокоповича, була віддана данина його досягненням на науковій та просвітницькій ниві. Ось уривок з цієї доповіді: «Прокопович — сын дворянина священно-наместника с. Митченков Иоанна Прокоповича, одного из ученийших священников тогдашнего времени, который так же старался образовать и своего сына. Окончив с успехом Киевскую духовную академию, вопреки своим наклонностям, силою сложившихся обстоятельств, поступил в военную службу и участвовал при постройке г. Одессы в должности начальника чертежной, пользовался доверием и любовью знаменитого инженера генерала Деволанта, был с Павлоградским гусарским полком в Персидской войне и на Кавказе, под начальством Суворова брал Прагу и Варшаву, участвовал в Итальянской кампании и, выйдя в 25 лет в отставку по болезни головы в 1801 г., проживал в доме своего отца в течении 2-х лет. Его увлечением стало пчеловодство. Он стал покупать книги на русском и иностранных языках (Прокопович знал латинский, греческий, французский, польский, знаком с немецким и итальянским языками).

В 1828 г. открыл школу пчеловодства, которая в течение 47 лет выпустила 637 пчеловодов, из них 420 занимаются своим делом и пропагандируют полученные знания. Система Прокоповича распространилась по всей России, проникла в Сибирь, на Кавказ и даже в Австрию. В год кончины П. И. Прокоповича (1850 р. — С. П.) Московское общество сельского хозяйства торжественным постановлением определило поместить его имя на золотой доске в зале заседаний».

Але повернемося до перших кроків Петра Прокоповича у бджільництві. Починав він як звичайний аматор—купив невелику ділянку землі та 32 вулики, але досягти бажаного не вдалося. Тоді Петро Іванович почав ретельно вивчати життя бджіл, знайомитися з досягненнями кра-

щих пасічників тих часів. Надзвичайна захопленість справою, наполегливість та наукові знання скоро зробили його ім'я відомим всій Україні. Бачив Прокопович і те, що гальмувало розвиток бджільництва, і, в першу чергу, примітивна конструкція вуликів — прадідівських колод та дуплянок — роебійна система, за якої, щоб взяти мед, знищували бджіл. Після багатьох експериментів він розв'язав ці проблеми. Рамковий вулик власної конструкції П. І. Прокоповича, який був продемонстрований у 1814 році, став винаходом всесвітнього значення. Видатний представник американського пасічництва А. Рут, відзначаючи різнобічні обдарування Прокоповича, вважав, що його наукові ідеї набагато випередили час.

Маючи на своїх пасіках не одну тисячу вуликів, Петро Іванович бажав вчити пасічників раціональному бджільництву на власному досвіді. Тоді ж і з'явилася його знаменита школа з трирічним терміном навчання. Крім головного предмета — бджільництва, тут викладалися граматика та арифметика, садівництво, квітникарство, шовківництво. Прокопович особисто готував конспекти лекцій, майже до останніх років життя сам викладав їх. Кожний учень, закінчивши школу, одержував свідоцтво, де ретельно перераховувалося, якими знаннями він опанував.² Зверталася увага і на особистість учня, його поведінку. Випускник повертався в рідні краї не тільки з науковим багажем, а й з насінням медоносних рослин.

Діяльність школи привертала до себе увагу не тільки спеціалістів, які навідували Прокоповича з конкретною метою, але заїжджали до нього і ті, хто подорожував по Чернігівщині. Тут побували і різні сановники, навіть імператор. Влітку 1843 року завітав до с. Пальчиків Тарас Шевченко, згодом назвавши П. І. Прокоповича у повісті «Близнець» «славним пчеловодом».³

Гордістю П. І. Прокоповича були його сад та виноградники. Цікаві відомості про них дає в своїй книзі «Черниговская губерния» М. Домонтович: «...упомянем здесь об образцовом саде, заведенном при школе пчеловодства Прокоповича, близ с. Пальчиков, Конотопского уезда. В нем находятся до 2-х тыс. садовых деревьев в хорошем состоянии, несмотря на то, что местность, занятая садом, по своему низменному положению, не совсем благоприятна для садоводства. В саду школы произрастают на открытом воздухе виноградные лозы, выписанные покойным Прокоповичем в кустах и черенках из Крыма, еще в 1835 году. В последнее 10-летие виноградные лозы, акклиматизировавшись, начали приносить плоды почти всех родов, какие находятся в Крыму. При ранних веснах и теплых осенях виноград созревает совершенно и имеет величину и вкус ягод, мало отличающихся от настоящего крымского».⁴

Свою невгамовну енергію Прокопович спрямував і на інші справи. Так, у 1838 році він порушив клопотання про обладнання при школі друкарні та літографії, щоб мати можливість розповсюджувати наукові праці та учбові посібники. Петро Іванович запевняв власті, що від цього буде користь всій імперії, але добитися дозволу так і не зміг.⁵

Коло питань, які охоплював Прокопович у своїй науковій діяльності, було дуже широким. Він вивчав місцеву медоносну флору, розробляв методи профілактики та лікування хвороб бджіл, займався племінною справою, організацією праці бджолярів та ін. Плідна робота П. І. Прокоповича знайшла визнання. Він був удостоєний звання дійсного члена Московського товариства сільського господарства, яке нагородило його золотою та срібною медалями, а Вільне економічне товариство — мікроскопом. Одержав Петро Прокопович і урядову нагороду — орден св. Володимира 4-го ступеня.⁶

Обірвалося життя великого бджоляра на 75 році 3 квітня 1850 року. Поховали його у склепі під рідними липами у с. Пальчиках. Та славу П. І. Прокоповича вже примножувала ціла плеяда його послідовників. Наступником його у керівництві школою бджільництва став Степан Петрович Великдан. На Чернігівщині працювали такі корифеї вітчизняного бджільництва, як С. Пономарьов, Я. Костенецький, О. Покорський-Жоравко, М. Цвет та інші. Всі вони тою чи іншою мірою учні П. І. Прокоповича, який заклав фундамент наукового бджільництва.

Нашадки славетного пасічника зберегли про нього пам'ять. Йому встановлено пам'ятники у Батурині на Чернігівщині та у Львові, створені музейні експозиції та виставки.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 128, — Оп. 1. — Спр. 8415. — Арк. 23.
2. Фонди Чернігівського історичного музею. — Інв. № АЛ-1664/2.
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6 томах. — Т. IV. — Київ, 1963. — С. 23.
4. М. Домонтович. Черниговская губерния. — СПб, 1865. — С. 195.
5. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6110. — Арк. 35.
6. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 8415. — Арк. 3.

В. ВИННИЧЕНКО І ЙОГО ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ

У липні 1995 року виповнилося 115 років з дня народження видатного українського письменника, громадського і державного діяча Володимира Кириловича Винниченка (1880 — 1951). Здійснилася мрія полум'яного патріота України. Українська держава вступила в етап державотворчого процесу. А в 1923 р. В. К. Винниченко занотовує в «Щоденнику»: «Занадто я рано народився, мені год на сто треба було б записатись, тоді було б місце у українській пресі для того, що я можу написати».

Та, незважаючи на труднощі і політичні перипетії, ним написано більше ста оповідань, п'єс, сценаріїв, публіцистичних статей, 14 романів, сорок одна книжка щоденникових записів.¹ А його «Відродження нації» та «Заповіт борцям за визволення» є унікальними творами почального історичного уроку. Величезна культурологічна спадщина Володимира Кириловича: листування, бібліотека, близько сотні власних картин — пейзажів, натюрмортів, портретів і акварелей.

У кінці свого життя він завершив велику філософсько-соціологічну працю «Конкордизм», в якій розробив власну теорію узгодженого, щасливого людського співжиття, де згармонійовані індивідуальні і суспільні інстинкти. Вивести людство з світової прокажельні до оздоровлення, до щастя, до сонцеїзму! Цією утопічною мрією завершив цикл земного життя наш український велет.

Складна і важка доля судилася Володимиру Винниченку: «Я з дитинства на собі самому знав гніт, приниження, визиск як соціального, так і національного характеру. Я з юних літ проводив боротьбу з цим віковичним злом нашої нації».²

Народився В. К. Винниченко 26 липня 1880 р. у селі Веселий Кут Єлисаветградського повіту на Херсонщині (тепер Кіровоградська обл.) у родині чабана. Навчався в Єлисаветградській гімназії, а після складання екстерном іспитів вступив на юридичний факультет Київського університету. Тут він прилучився до участі в русі за визволення українського народу з-під національного гніту російського царизму, вступив до Революційної української партії (РУП), яка з 1905 р. стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). За її дорученням юнак проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників Києва та селян Полтавської губернії. За це в 1903 р. був заарештований, виключений з університету і ув'язнений до одиночної камери Лук'янівської тюрми, звідки йому згодом вдалося втекти. Незабаром знову арешт, солдатчина в дисциплінарному батальйоні, і знову втеча.³ Опинившись в еміграції за межами Росії, багато разів перетинав кордон з вантажами революційної літератури для УСДРП. Черговий арешт загрожував довічною каторгою, то ж довелося перейти на становище політемігранта. Разом з Д. Донцовим і Л. Юркевичем з 1906 р. редагує журнал «Дзвін», займається інтенсивною літературною діяльністю.

Перед І світовою війною В. К. Винниченко нелегально повернувся в Росію. Працював під чужим прізвиськом, головним чином у Москві.⁴ Лютнева революція 1917 р. дала змогу повернутися до Києва, де зану-

рився в політичну діяльність і державотворний процес. Володимир Кирилович став першим головою уряду вперше народженої в ХХ ст. Української держави, заступником голови Центральної Ради, очолив Директорію УНР у листопаді 1918— січні 1919 років. На початку 1919 р. пориває з Директорією і відбуває за кордон. Туга за Україною і звернення Московського радянського уряду змушує В. К. Винниченка в 1920 р. повернутися додому. Разом з ним прибуває його «Відродження нації». Однак, ознайомившись із ситуацією, Володимир Кирилович відмовляється від пропонування посад, оскільки Політбюро ЦК КП(б)У висловилося за призначення Винниченка В. К. не наркомом освіти, який керував усією ідеологічною і культурно-освітньою роботою, а наркомом у закордонних справах, що фактично означало усунення його від активної роботи. Що ж до призначення його ще й заступником голови РНК УРСР, то це питання, всупереч пропозиції ЦК РКП(б), відкладалося на невизначений час. Через 3 місяці зволікань після прохання Винниченка дозволити повернутися за кордон його призначають заступником голови РНК і наркомом закордонних справ України. Слід підкреслити, що Політбюро ЦК РКП(б) з участю Леніна вплинуло на розгляд даного питання.⁵

Але ніщо вже не мало значення. Йому болить власна образа і Україна: її економічне і політичне становище, державні відносини між Росією і Україною, відмова включити Винниченка до складу Політбюро ЦК КП(б)У, хоч позитивно була вирішена заява про його вступ в члени КП(б)У. У вересні 1920 року він знову від'їждить за кордон. Коли у 20-і роки на Україні йшла реалізація національної політики, однією з форм якої стала українізація державного і суспільно-політичного життя, на необхідності чого свого часу наполягав Винниченко, він знову прагне повернутися в Україну. Однак Сталін згоди не дає.

Протягом останніх 25 років Володимир Кирилович прожив у Франції, куди перебрався в 1925 році. Тут він продовжує виявляти гострий інтерес до нашої країни, зокрема до УРСР, до процесу соціалістичного будівництва. Окремі деформації і злочини сталінського періоду були підмічені Винниченком ще у 30-і роки. 17 квітня 1926 року він занотує: «З большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм. Уже можна бачити всі характерні прикмети його». Володимира Кириловича хвилює морально-психологічна природа роздвоєння, розщеплення індивіда, суть і характер моральних компромісів, які готують основу для політичної дворушності.

Людина високої громадсько-політичної культури, Винниченко засуджує фашизм будь-якої масті. Під час II світової війни він потрапив до концентраційного табору за відмову підсобиляти нацистам. Після війни його голос звучав на захист миру, за взаєморозуміння і співробітництво між народами.⁷

Постать В. К. Винниченка унікальна. Вражає багатогранність його особистості, діапазон його творчості — прозаїка, драматурга, есеїста, публіциста, мемуариста, філософа, історика, художника...

У 20—30-і роки Винниченко — найяскравіша, найпопулярніша постать в українській літературі. Володар дум і почувань. Навіть коли він перебував у еміграції, його твори широко видаються на Україні, а в шкільних хрестоматіях В. Винниченко друкується як класик. Але все це розвіялося в 1933 р. після чергового «Відкритого листа» комуністам, ЦК КП(б) (бурхливий протест проти згортання «українізації», проти знищення національної інтелігенції, що почалося під постріли самогубців: М. Скрипника, М. Хвильового...)⁸. Відкриті листи Сталіну, Політбюро, Центральному Комітету — улюблений жанр Винниченка.

Було живцем поховано великого письменника, чий твори ще до революції видавалися в 12 томах у перекладі на російську та багато європейських мов: французьку, польську, чеську, голландську, норвезьку, румунську, німецьку, єврейську, татарську.⁹ Перебуваючи за межами України, В. К. Винниченко розвиває українську культуру: «Піси мої виставлялись в Німеччині, Балканах, Італії, Голландії, Іспанії, Франції («Брехня», «Чорна пантера», «Бріг», «Закон», «Пісня Ізраїля»). Головні ролі гралися найкращими артистами тих країн, у найкращих театрах і мали великий лесний для українського імені відгук у пресі».¹⁰

І цього найпопулярнішого з майстрів слова понад півстоліття не видавали на Радянській Україні, його творчість не досліджували, ім'я поливали брудом звинувачень в «націоналізмі». Замовчувано відгуки про нього І. Франка, Лесі Українки, інших видатних українських письменників.¹¹

Несправедливість вражає. Усе було забуте і перекреслене, залишився тільки тьмянний і згротескований силует Винниченка — політика, невдалого державного діяча. Та чи невдалого? Цілком ймовірно, що високий рівень культури, інтелекту, делікатності не давав змоги діяти настирливо, а то й брутально, хоч розпочав він активну діяльність тоді, коли домінувала класова ворожнеча, революційна нетерпимість, партійно-політична пристрастність. Соціальна кривда, гноблення людини формують з Винниченка тип юнака з «Комуністичним маніфестом» в одній кишені й «Кобзарем» у другій.¹² Тому в щоденникових записках 1920 року він змушений був визнати: «Стихія сильніша ідеї... Перемогти може лише стихія».¹³ Однак, пізніше, в 1923 р. він осягнув істину, що ідея стає матеріальною силою, коли оволодіє масами. У статті «Єдиний революційно-демократичний фронт пише: «Ідея української державності й визволення має найкращого носія в самому народі, в його національній свідомості. Вона живе там, на Україні, за неї весь час, щодня, на кожному місці борються українські працюючі маси, українська трудова інтелігенція...»¹⁴

Суспільний ідеал В. К. Винниченка був нерозривно пов'язаний із соціалізмом. Саме в ньому він вбачав єдину альтернативу всім попереднім і несправедливим, на його думку, формам розвитку людства.

З перемогою соціалізму Винниченко пов'язував і розв'язання проблеми національного визволення. Свою суспільно-політичну позицію Винниченко характеризував у 1938 р. так: «Отже, та течія, до якої я належу з перших кроків моєї громадської свідомості... є течія всебічного визволення (соціального, національного, політичного, морального, культурного і т. д.), а так само визволення цілковитого й рішучого, що переважно має назву революційного».¹⁵

Концепція «всебічного визволення» займає у світогляді Винниченка центральне місце й передбачає реалізацію двох взаємопов'язаних завдань: українське відродження, досягнення у тій чи іншій формі національної державності й просування українського народу шляхом соціалістичної революції. У грудні 1917 року, в час існування УНР і в умовах, коли загострилися стосунки між Центральною Радою і більшовиками, В. К. Винниченко говорив: «Більшовики захопилися ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до цього, хоч всі соціалісти знають, що соціалізм мусить прийти наслідком розвитку капіталізму, як плід розвитку продукційних сил... Ми, українські соціал-демократи, гадаємо, що заводити у себе такий лад, то значить — тільки руйнувати край».¹⁶

В. К. Винниченко пройшов складну еволюцію державницьких поглядів: від прихильника культурно-національної автономії у складі Ро-

сійської федеративної республіки до відродження самостійної Української держави. Суть його політичної концепції полягала у синтезі двох революцій: української національної та соціалістичної соціальної. Винниченко прагнув забезпечити національні та соціальні права для свого народу — «об'єднати гасло національне з соціальним, стати в оборону не тільки національно-державних прагнень, але й економічно-соціального визволення». Щодо соціально-економічної свободи, то Винниченко, як істинний соціал-демократ, вважав: «Знищити визиск праці! Кожен селянин чи кожен громадянин може мати яку хоче земельну чи іншу власність, але з умовою: що він не матиме на ній наймитів... Всяка стороння робоча сила, закликає для допомоги йому, автоматично стає співвласником його власності з відповідними правами на неї й на прибутки від її експлуатації».¹⁷

Головну трагедію української революції 1917 — 1920 рр. він вбачав у тому, що «українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були дощенту розбиті».¹⁸ Подібні помилки органів влади привели до того, що український народ опинився в стані справді всебічного, тотального національного і соціального поневолення. Однак і більшовики «розщепили єдину зброю на дві половини й вибрали тільки іншу — соціальну. Це на якийсь час дало їм перемогу, але зараз же й поразку».¹⁹ У цьому наука історії! Це повинно бути пересторогою для нас: не легковажити ні соціальним, ні національним.

Ставлення В. К. Винниченка до більшовизму було двояке. З одного боку, він добре бачив факти шовіністичної і колонізаторської політики російських більшовиків щодо України. Але з іншого боку, він визнавав історичну прогресивність Жовтневої революції як соціалістичної. У заключному розділі «Відродження нації» Винниченко виголошує, що революція «...дала Європі воістину приклад соціального чуда, яке підносить захватом революційні живі елементи й холодить передсмертною тривогою елементи паразитарні, злочинні, гнилі».²⁰ Він навіть виправдовує більшовицьку систему терору: «Та класа, яка захоплює владу, мусить боротися за неї і за свої цілі всілякими засобами...»²¹ Прикро і гірко, що таку думку висловлює людина, котра зовсім нещодавно очолювала демократичний український уряд. Винниченко відкидав парламентарний лад, який, згідно з його твердженням, буржуазія використовує як «випробуваний засіб вигідно спекулювати».²² Розум Володимира Кириловича відмовлявся сприйняти просту соціологічну істину, що «пани» й «буржуї» не тільки «розкошують», але теж виконують певні потрібні суспільні функції.²³ Отже, він відштовхував від участі у українському державному будівництві заможні й освічені верстви населення, ті елементи, що могли стати надійним фундаментом держави. Не може бути України вільної, суверенної, демократичної, справді соборної, якщо вона не була розбудована усіма його верствами, політичними силами й угрупованнями. Тим паче не може бути такої України, якщо державно-політичний, соціально-економічний устрій її буде нав'язаний народу насильно, без його волі. «...Цілковите радикальне знищення всякого національного і політичного поневолення, Самостійність України і Демократія»²⁴ — такий заповіт-вимогу залишає В. К. Винниченко.

Заслужовує пильної уваги праця Винниченка «Заповіт борцям за визволення», яка понад 40 років (написана в 1949 р.) пролежала в архівах КДБ.²⁵

Якщо вперше національно-державницькі, самостійницькі погляди Володимира Кириловича Винниченка відбиті в 4 Універсалі Центральної Ради (січень 1918 р.), то в «Заповіті...» вони знайшли своє остаточне

оформлення, хоч тут він намагається виправдати радянську модель української державності. Цікаво дізнатися про те, що в 1920 р. московський радянський уряд, всупереч намаганням Польщі, обіцяв Україні державну незалежність і допомогу в відбудові її держави й господарства, а Х. Раковський (голова українського радянського уряду, посланець В. І. Леніна) «готував уже всі справи, щоб передати їх мені, новому голові українського уряду».²⁶ Прибувши до Москви, Винниченко витримує довгу і тривалу суперечку з Г. Чичеріним, членами Політбюро ВКП, Л. Троцьким. «В Харкові так само ніякі переговори, хитрування і пресинг керівників КП(б)У не зсунули мене з позиції цілковитої самостійності й незалежності Української Держави та її Уряду».²⁷ Москва, за свідченням автора «Заповіту борцям за визволення», не добившись його згоди на підлягання, «вислала мене за кордон... оголосивши мене зрадником, запродавцем буржуазії, ворогом народу».²⁸ За межами своєї країни Винниченко належить до тих емігрантів, які орієнтувалися на внутрішні сили, на народ. Критикуючи емігрантські кола, які орієнтувалися на «зовнішні сили» і заявляли, «що Української Держави на Україні немає, що вона знищена більшовизмом, Винниченко стверджує, що «Українська Держава була і є».²⁹ «її... створив народ, нація, а не купка емігрантів... Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у рядах партійних робітників, так і в рядах найактивнішої частини українського населення, яке зветься Українською Повстанською Армією».³⁰ Винниченко закликає зрозуміти різницю між інститутом державності і формою її, адже «форма і суть не є те саме»: «форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільна для нас. Так, — вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невимовно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні...»³¹. Слушно зауважує Володимир Кирилович, що міць Української Держави показує той факт, «що найбільші вороги її руські імперіалісти в усіх виглядах (чи то так званої демократії, чи так званого комунізму) не мають сили розвалити її».³² Пророче передбачає в 1949 р. Винниченко розпад СРСР. «...Советський Союз так чи інакше розвалиться... пам'ятаю, що є численні вороги української державності, які будуть напружувати всі свої сили, щоб її скасувати..., щоб роздерти Україну і шматками її торгуватись на інтернаціональному торжищі».³³

Не визнавав автор «Заповіту...» ніякого імперіалізму і тоталітаризму, чи то муссолінівського фашизму, чи гітлерівського нацизму, чи сталінського большевизму», бо головна риса всякого тоталітаризму є «заперечення суверенності народу, його здатності (а тому й права) самому вирішувати питання свого соціального, політичного, економічного і всякого іншого буття».³⁴

Прихильник теорії «всебічного визволення» В. К. Винниченко залишив нам у спадщину не лише своє ім'я, а й споконвічні прагнення людського розуму, здорового глузду, національної свідомості і честі.

Випереджаючи час, він до кінця свого життя залишився вірним ідеям побудови Української Держави на соціал-демократичних засадах.

Джерела та література:

1. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка. // Післямова до твору Винниченка В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 126—127.
2. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 16.

3. Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 3. — С. 85.
4. Шляхами віків. Довідник з історії України. — К., 1993. — С. 132.
5. Лозицький В. Йому завжди боліла Україна // Радянська Україна. — 1990. — 26 липня.
6. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка // Післямова до твору Винниченка В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 126.
7. Хміль І. Політична діяльність В. К. Винниченка // Український історичний журнал. — 1989. — № 7. — С. 91.
8. Аннинский Л. Идея и стихия // Свободная мысль. — № 2. — 1992. — С. 78.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури. — 1993. — С. 387.
10. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К. — 1991. — С. 45.
11. В. Винниченко: повернення // Радянське літературознавство. — 1989. — № 7. — С. 69.
12. Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 88.
13. Аннинский Л. Идея и стихия // Свободная мысль. — № 2. — 1992. — С. 78.
14. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення — К. — 1991. — С. 20.
15. Див. Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка // Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 90.
16. Див. Хміль І. С. Визначальна ідея національних сил України до жовтня 1917 // Україна ХХ сторіччя. Проблеми національного відродження. — К. — 1993. — С. 70.
17. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К. — 1991. — С. 17, 112.
18. Винниченко В. К. Відродження нації. — К. — 1990. — ч. 2. С. 328.
19. Там само.
20. Там само. — С. 501.
21. Там само. — С. 178.
22. Там само. — С. 188.
23. Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка // Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 90.
24. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К. — 1991. — С. 111.
25. Там само. — С. 3.
26. Там само. — С. 36.
27. Там само. — С. 47.
28. Там само. — С. 48.
29. Там само. — С. 11—12.
30. Там само. — С. 12.
31. Там само. — С. 13.
32. Там само. — С. 10.
33. Там само. — С. 11.
34. Там само. — С. 64.

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ МИКОЛИ ПЕТРОВСЬКОГО

Одна з характерних рис сучасного етапу розвитку історичної науки полягає у поверненні із забуття доробку вчених, які після встановлення радянської влади в Україні змушені були шукати притулку на чужині або загинули в лабетах сталінізму. Натомість, ім'я відомого українського історика М. Н. Петровського (1894 — 1951) годі шукати у мартирологах репресованих більшовицькою владою діячів науки та культури. Скоріше навпаки: його біографи створили «імідж» одного з будівничих радянської історіографії в Україні, схожий на М. Петровського як мумія на живу людину. Проте виявлені останнім часом документи дозволяють поставити під сумнів усталені оцінки і зрозуміти приховану від стороннього ока трагедію людини й ученого, який мусив працювати під постійним тиском тоталітарної системи і не раз зазнавав нищівної критики. Серед «білих плям» життєпису М. Петровського опинилися і його студентські роки, коли формувалися світогляд майбутнього історика, наукові інтереси та уподобання.

Микола Неонович Петровський народився 2 (14) листопада 1894 р. На той час родина Петровських мешкала в с. Кудрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Батько, Неон Миколайович, нещодавно закінчив Чернігівську духовну семінарію і в січні 1892 р. був рукопокладений у сан священника місцевої Різдва-Богородицької церкви. Він сумлінно ставився до своїх пастирських обов'язків. Мати, Олександра Іванівна, попівна за походженням, займалася господарством. М. Петровський був у подружжя другою дитиною, яких у родині згодом з'явилось ще четверо. Проблема виховання вирішувалась відповідно до станових традицій: поки молодші підросли, старші набирались розуму в духовних навчальних закладах губернського міста. Так, М. Петровський уже в 6-річному віці опинився в Чернігівському духовному училищі. Після закінчення курсу навчання він у серпні 1905 р. вступив до Чернігівської семінарії.

Матеріальне становище родини було не найкращим. З метою його поліпшення отець Неон протягом 1904—1905 рр. двічі міняв приходи. Остаточним місцем проживання стало с. Городище того ж таки Сосницького повіту. Як священник Неон Миколайович отримував платню в розмірі 300 карбованців на рік, при цьому сім'я мусила жити в найманим домі.¹ За таких обставин М. Петровський з 15 років перейшов на власні кошти, що складались з семінарської стипендії та заробітку від приватних уроків.² Постійне навчання розвинуло природні здібності юнака. Його виняткова пам'ять викликала захоплення, яке породжувало легенди. Офіційним підтвердженням неабияких успіхів став атестат № 620, виданий правлінням семінарії 3 травня 1915 р. Зокрема, у документі відзначалось, що педагогічні збори семінарії зарахували М. Петровського до вихованців першого розряду з наданням звання студента семінарії, що забезпечувало всі привілеї, «присвоенные сему званию §17 Высочайше утвержденного 22 августа 1884 г. Устава православных духовных семинарий».³ Така відзнака давала право «по отправлению воинской повинности» користуватись пільгами вихованців навчальних закладів 1-го розряду.

Тривале знайомство з традиціями «старої бурси» наклало свій відбиток на характер М. Петровського. Необхідність змалку самотужки розв'язувати складні життєві проблеми стала підґрунтям критично-ана-

літичного світогляду, проявом якого у повсякденному житті був відвертий практицизм. У спогадах про М. Петровського його однокашник В. Дубровський відзначив цю рису як найбільш притаманну його особі: «Петровський в ті роки був цілковито байдужою до релігії людиною... Він не був ідеалістом-атеїстом, а був практичним матеріалістом».⁴ Часом цей практицизм, як здавалось оточуючим, межував з цинізмом. Однак, за словами того ж В. Дубровського, він залишався досить «коректним пошляком». В особистих справах і стосунках М. Петровський завжди був відвертим і щирим. Випереджаючи події, зазначимо, що він ніколи не зрікався свого батька-священника (як це було поширене за совітських часів) і до кінця свого життя залишився безпартійним. Нам здається доречним припущення, що саме «нігілістичне» ставлення до загальноприйнятих норм віри та моралі викликало у нащадка священника підвищений інтерес до історії, як бажання глибше проникнути в причини подій, пояснити, принаймні собі, хід їх розвитку. Атмосфера в семінарії була сприятливою для подібних роздумів. 1900 р. в її приміщенні за рішенням духовної консисторії було влаштовано Єпархіальне древлєсховище. Семінаристи могли щодня розглядати цінні пам'ятки старовини безпосередньо у коридорах семінарії.⁵ Загальне захоплення викликала і багату семінарська бібліотека, яку український історик М. Маркевич свого часу влучно назвав «скарбом для бібліофіла».

Атестат з відзнакою відкривав перед колишнім семінаристом широкі подальші перспективи духовної кар'єри. Але М. Петровський визнав за краще перейти до світської освіти. Маючи відстрочку від виконання військової повинності, отриману при достроковому призові 1915 р., він подав прохання до дирекції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька про дозвіл взяти участь у вступних іспитах на історичне відділення.⁶

Ніжинський історико-філологічний інститут, один з найстаріших навчальних закладів країни, у ті часи мав статус університету. Абитурієнти складали екзамени з російської «словесности», латинської та грецької мов. Відбір був жорстким, з 100—150 претендентів залишали 30 найліпших кандидатів. Але того року сталий порядок було порушено за пропозицією попечителя Київського навчального округу від 24 липня за № 25555. Йшлося про можливість прийняття осіб, які подали прохання «на основани... аттестатов, не подвергая их дополнительным испытаниям».⁷ На цій підставі М. Петровський був зарахований до складу «казеннокоштных» студентів. Наприкінці вересня до дирекції інституту князя Безбородька з канцелярії попечителя навчального округу надійшло повідомлення про затвердження списку прийнятих студентів.⁸

М. Петровський був чи не найстаршим серед сокурсників. Вік та обізнаність в життєвих справах давали йому підстави триматись дещо відосібно від загалу. Проте він не цурався студентських компаній, де, завдяки цупкій пам'яті та вмінню розповідати, часто-густо грав роль «першої скрипки». При цьому М. Петровський мав відчуття міри і вміння уловлювати настрої аудиторії. Особливо вчасними ці таланти виявилися в турботні часи пореволюційних подій. У 1917 р. студенти, які раніше жили на приватних квартирах, переселилися у гуртожиток, влаштований в одному з флігелів у садибі інституту. Відсутність електроенергії та дефіцит гасу в Ніжині примушували гаяти вечірні часи в розмовах не наукового характеру. Оповідання та декламації М. Петровського користувались популярністю. Але товариші поважали його не тільки як цікавого співрозмовника та розповідача. У 1918—1919 рр. він завідував продовольчим розподільним пунктом інституту. Враховуючи

труднощі того періоду, маємо вважати призначення на цю посаду проявом особливої довіри з боку адміністрації.⁹

Цим не обмежувались позаінститутські справи М. Петровського. Дбаючи про власний добробут, він підробляв уроками, перепискою, займався сільським господарством. Водночас проводив ретельне вивчення історії України «по архівних даних».¹⁰

М. Петровський відносно легко засвоював премудрості вищої класичної освіти. Його практичний розум чітко визначав напрямки максимальної концентрації зусиль. Завдяки цьому він швидко став одним з найкращих студентів. Оцінки за відповіді та реферати у нього завжди були високими. Але не обійшлося і без винятку. На перевірних екзаменах за перший курс у М. Петровського виникли труднощі з церковно-слов'янською, грецькою та латинською мовами. З двох перших іспити були складені на «чотири», а з останнього — на «три». Ситуацію врятувало те, що викладачем «при выводе общего балла по классическим языкам принимались во внимание отметки за письменные работы», а вони були високими, і «трійка» в атестат не потрапила.¹¹ Прикрий випадок ми схильні пояснити іншою подією, що сталася напередодні екзаменаційної сесії. У квітні 1916 р. до конференції професорів Ніжинського інституту звернулись студенти I та II курсів з таким проханням: «Покорнейше просим... перевести нас на следующие курсы с отменой экзаменов, в виду того, что мы призываемся в ряды защитников родины. Все рефераты, зачеты и репетиции нами сданы».¹² Під цим клопотанням був і підпис М. Петровського, який значився на військовому обліку «ратником ополчения 2-го разряда».¹³

Можна тільки здогадуватись, які думки опанували голови призовників. Адже другий рік точилась світова війна, жахливі наслідки якої студенти мали можливість спостерігати на власні очі — у дортуарах інституту розміщувався військовий шпиталь. Напевне, звичайні перед-екзаменаційні турботи поступились переживанням іншого характеру, які могли бути навіяні непевністю майбутнього. Для М. Петровського крапка над «і» була поставлена 19 квітня 1916 р. Спеціальна комісія визнала його непридатним для військової служби через високий ступінь близькості.¹⁴ Проте несподівані турботи мали свої, згадані вище наслідки.

М. Петровський приховував невдоволення наслідками екзаменів за показово-байдужим ставленням до вищих балів. Мовляв, для нього досить задовільної оцінки. Але, насправді, цей амбітний молодик дбав про власну репутацію і доклав максимум зусиль, щоб закінчити інститут з відзнакою. Наведемо повністю атестат за № 904, який він отримав у травні 1919 р.: «Предъявитель сего Николай Неонович Петровский, сын священника, двадцати четырех лет от роду, вероисповедания православного. По аттестату Черниговской духовной Семинарии от 3-го мая 1915 года за № 620 принят был в 1915 году на I-й курс Института и ныне, окончив в Институте курс наук по историческому отделению, признан Конференциею оказавшим следующие успехи:

Закон Божий	5
Логика	5
Психология	5
История древней философии	5
История новой философии	5
Педагогика и дидактика	5
Греческий язык и толкование авторов	4

История греческой литературы	«
Греческие древности	5
Античная ритмика и метрика	«
Греческая эпиграфия	«
Историческая грамматика греческого языка	«
Латинский язык и толкование авторов	5
История римской литературы	«
Римские древности	5
Введение в языкознание	5
Церковно-славянский язык	4
История русского языка	4
История русской словесности	5
Славянские наречия	«
Всеобщая литература	«
Греческая история	5
Римская история	5
Средняя история	5
Новая история	5
История Украины	5
Методика классических языков	5
Методика истории и географии	5
Русская история	5
География	5
Французский язык	5
Немецкий язык	5
Преподавание в гимназии	5

Кандидатское сочинение, предоставленное им на тему «Польско-казацкие войны до Богдана Хмельницкого», признано отличным.

Во время нахождения в Институте поведения был отличным. В следствие сего, на основании §§ 42 и 40 Устава Института и закона 3-го июля 1914 года, предоставляется ему, Петровскому, звание учителя средних учебных заведений, дающее права кандидатов университетов, с обязательством прослужить не менее шести лет в ведомстве Министерства Народного Просвещения». ¹⁶ Як бачимо, навіть дві революції не позбавили М. Петровського рівноваги. Будучи людиною аполітичною, він завжди намагався залишатись осторонь політичного життя, дозволяв, собі підсміюватись над тими, хто занадто близько приймав до серця ідеї та гасла різноманітних партій і рухів. Інколи він справляв враження людини, про яку говорять «не от мира сего». Певні його схильності іншим здавались «дивною пристрастю». Так, наприклад, він міг годинами розглядати старі журнали, тоді як інші дискутували або зачитувались новітніми виданнями. «Десь у ніженських бабусь він діставав річні комплекти «Ниви» абощо і, сидючи після обіду на своєму ліжку по-турецьки... переліщував ці старі волюми й з насолодою перечитував реляції про англо-бурську війну чи про повстання боксерів у Пекіні. Перечитував він таким чином все до дрібниць», — згадував В. Дубровський. ¹⁶

Розповідь про студентські роки М. Петровського буде неповною, якщо ми не згадаємо викладачів, які відіграли вирішальну роль у визначенні його майбутнього. Це, насамперед, Георгій Андрійович Максимович та Василь Григорович Ляскоронський, під впливом яких сформувався його «винятковий дар до кропіткої, проникливої, уважної аналізи подій, явищ, чинників».¹⁷

Уродженець м. Мени, що на Чернігівщині, Г. Максимович здобував фахову освіту на історико-філологічних факультетах трьох університетів: Московського, Петербурзького і Київського. Сам він себе вважав учнем київського професора М. Довнар-Запольського.¹⁸ У 1905 р. він був залишений при Київському університеті «для підготовки к профессорскому званию». Через чотири роки Г. Максимович склав магістерський екзаме́н і отримав звання приват-доцента. З 1909 р. працював в Ніжинському інституті князя Безбородька. Після захисту дисертації на тему «Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией» у 1914 р. був удостоєний звання магістра російської історії. Докторат він здобув у 1918 р., захистивши дисертацію «Выборы и указы в Малороссии в Комиссию 1767 г.». Того ж таки року Г. Максимович обирається професором Київського університету по кафедрі історії України, а на початку 1919 р. — Ніжинського історико-філологічного інституту.¹⁹

Знайомство М. Петровського з Г. Максимовичем відбулося ще на першому курсі. Останній викладав тоді дві дисципліни: космографію у першому семестрі і політичну економію в другому. Серед викладачів він виділявся елегантною зовнішністю («ніби англійський лорд в його «кантріїстейт»)²⁰ і товариською привітністю до студентів. За своїми політичними поглядами Г. Максимович був конституційним демократом. Ситуацію після Лютневої революції 1917 р. він використав для того, щоб провести через Конференцію професорів інституту ухвалу, яка дозволила йому викладати спеціальний курс історіографії України — своєрідний вступ до історії України козацько-гетьманських часів. Головна увага приділялась огляду й аналізу козацьких літописів XVII — XVIII ст. Г. Максимович належав до старовинного старшинського роду, який зазнав погрому з боку російського уряду після поразки повстання І. Мазепи. У прищеплюванні любові до української історії він вбачав продовження традицій свого роду. На практичних заняттях Г. Максимович робив акцент на «реферировании гг. студентами отдельных явлений и событий... на основании источников повествовательного, законодательного и актового характера, а также существующей литературы данного вопроса».²¹ Він мав також на меті «познакомить гг. студентов с самим процессом исторической работы и критическим отношением к источникам разнообразного характера».

Саме цій людині належить заслуга відкриття дослідницького таланту М. Петровського. Студент привернув увагу викладача зацікавленістю історією. Здібності М. Петровського дозволили йому легко запам'ятовувати і цитувати цілі уривки з літописів Самовидця, Величка й Грабінки. Під керівництвом Г. Максимовича майбутній вчений робив перші кроки в науці. Згодом Г. Максимович так характеризував свого учня: «Николай Неонович Петровский... во время своего пребывания в институте обнаружил большой интерес и любовь к истории Украины. Написанный им реферат «О личности автора летописи Самовидца» и критический обзор мемуаров иностранцев об Украине (Литвина, Боплана, Браневского и др.), а также кандидатское сочинение на тему «Польско-казацкие войны до Богдана Хмельницкого» обнаружил его основательное знакомство с источниками украинской истории, знание научных трудов по украинской истории, способность к критическому разбору ис-

точників і к самостійним выводам». ²²Студентські студії не тільки сприяли вдосконаленню природних здібностей та накопиченню фахового досвіду, а й допомогли початківцю визначити напрям своєї творчої діяльності, зорієнтуватися в безмежному морі історичної науки.

Навесні 1918 р. Г. Максимович запропонував М. Петровському писати кандидатський твір, але, за збігом обставин, не мав змоги керувати безпосередньо його написанням. Напевне, на його прохання за цю справу взявся професор кафедри російської історії В. Ляскоронський.

В. Ляскоронський, уродженець Полтавщини, був широко відомим науковцем. У 1885 р. він закінчив історичне відділення університету св. Володимира (його кандидатський твір «*Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции в XVI ст., по рукописным источникам*» був відзначений срібною медаллю). Захист дисертації «*История Переяславской земли с древнейших времен до половины XVIII ст.*», який відбувся у 1899 р. у тому ж таки університеті св. Володимира, дав В. Ляскоронському ступінь магістра російської історії. У 1903 р. він отримав звання приват-доцента по кафедрі російської історії у Московському університеті, а в 1907 р. повернувся до своєї «альма матері». Проводячи науково-дослідну роботу, працював в архівах Німеччини, Англії, Голландії. У Ніжинський інститут В. Ляскоронський прийшов у 1909 р. добре знайом у науковому світі фахівцем. Зокрема, він був членом Імператорського Московського археологічного товариства, історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Імператорського Російського військово-історичного товариства та ін.

У студентські роки М. Петровського В. Ляскоронський викладав російську історію з найдавніших часів до нового часу, французьку мову, а також спецкурс «*Внутреннее состояние русского государства в половине XVIII века, во времена Елизаветы Петровны*» для студентів 3 і 4 курсів. За спогадом В. Дубровського, в ті роки В. Ляскоронський був вже літньою людиною («середнього росту, зі зморшкуватим обличчям, опоясаним сивуватою підстриженою бородкою в гарно пошитому, здавалося модному, клітчастому костюмі»), ²³ яка притягала до себе слухачів добрим виразом світлих очей і дружнім ставленням до співрозмовників. Як лектор, він не ораторствував, викладав тихим голосом, ніби розмовляв сам із собою, не оповідав, а аналізував факти, неначе перевіряючи джерела й достовірність їх свідчень. Своє завдання вбачав в тому, щоб навчити методом історичного дослідження, а не переказувати механічно факти у їх послідовності. ²⁴ Студенти знали, що В. Ляскоронський був учнем В. Антоновича і належав до його наукової школи «обласного дослідження України».

У рецензії на кандидатський твір М. Петровського проф. В. Ляскоронський відзначив докладність та добросовісність автора у користуванні джерелами, досить вправну критику поглядів попередників, самостійні, ґрунтовні судження про події та особи. Зрозуміло, що в устах відомого науковця така оцінка мала особливу вагу. Конференція професорів підтримала пропозицію В. Ляскоронського та Г. Максимовича про порушення клопотання перед Комісаром народної освіти України з метою прикріплення М. Петровського до Київського університету задля підготовки до професорського звання. Виконуючи рішення конференції, дирекція Ніжинського інституту звернулась з офіційним проханням про сприяння у вирішенні цього питання до відділу вищої школи Наркомосвіти. У надісланому 18 липня 1919 р. до цієї установи документі увага акцентувалась на неабияких здібностях М. Петровського, які давали підстави сподіватися, що «в майбутньому з нього вийде вельми корис-

ний діяч на терені науки».²⁶ Самому ж М. Петровському видали посвідчення такого змісту: «Дано сие окончившему в 1919 году курс наук в Историко-филологическом Институте кн. Безбородко, по историческому отделению, Николаю Неоновичу Петровскому в том, что он, Петровский, оставляется при Институте для приготовления к профессорскому званию, о чем и возбуждается соответствующее ходатайство перед Наркомпросом».²⁶ Але вирішення питання затягнулось. Обставини примусили М. Петровського подбати про власне працевлаштування. У зв'язку з цим 7 жовтня 1919 р. директор інституту П. Тихомиров направив телеграму попечителю Одеського навчального округу з проханням надати М. Петровському місце викладача історії, географії, латинської або російської мов у середній школі. При цьому він повідомив, що «окончил Петровский по историческому отделению отлично, возбуждено ходатайство оставлении при одном университетов. Место Петровский желает получить Таврической, Херсонской губерниях кроме крупных центров Одессы, Николаева, Херсона».²⁷ Невдовзі М. Петровський розпочав свою трудову діяльність діловодом у гімназії Тирасполя. Однак не пройшло і року, як він повернувся до Ніжина, а з часом перебрався ще ближче до батьківської оселі. Згодом він пояснював в одній з численних анкет, що саме сімейні та матеріальні обставини примусили його служити в Сосницькому повіті та Сновському окрузі, де протягом чотирьох років він займав посади шкільного працівника, інструктора позашкільної освіти і голови шкільної ради. Лише у 1924 р. М. Петровський спромігся відновити наукові заняття у семінарі підвищеного типу при нещодавно зорганізованій Науково-дослідній кафедрі культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти. Він буквально увірвався в науковий світ і впродовж лічених років здобув репутацію одного з кращих знавців історії України. Видана 1930 р. монографія М. Петровського «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця)» стала помітним явищем в українській історіографії. Але, крім визнання фахівців, на М. Петровського чекали й прикрощі, невдовзі заподіяні ортодоксами від марксизму і каральними органами тоталітарної держави. Втім, це вже інша сторінка біографії вченого...

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 679. — Оп. 3. — Сп. 252. — Арк. 258 — 260.
2. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі—НВ ДАЧО). — Ф. 6121. — Оп. 2. — Спр. 3254. — Арк. 63.
3. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2112. — Арк. 6—7.
4. Дубровський В. Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського // Український історик. — 1964. — Ч. 2—3. — С. 23.
5. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 895.
6. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 5; Спр. 1973. — Арк. 115, 117.
7. Там само. — Арк. 124.
8. Там само. — Арк. 128.
9. Там само. — Ф. 6121. — Оп. 2. — Спр. 3254. — Арк. 63 (зв.).
10. Там само.
11. Там само. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2036. — Арк. 23, 37.
12. Там само. — Спр. 2012. — Арк. 16.
13. Там само. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 11.
14. Там само.
15. Архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 4.

16. Дубровський В. Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського... — С. 23.
17. Л. О. Дослідник Самовидця (Пам'яті М. Н. Петровського) // Україна (Париж). — 1952. — Ч. 7. — С. 536.
18. Дубровський В. Мій учитель — проф. Г. А. Максимович (Спогад) // Український історик. — 1964. — Ч. 4. — С. 34.
19. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 1683. — Арк. 6.
20. Дубровський В. Мій учитель — проф. Г. А. Максимович... — С. 30.
21. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 1683. — Арк. 6.
22. ДАЧО. — Ф. 6121. — Оп. — Спр. 3254. — Арк. 2.
23. Дубровський В. Проф. В. Г. Ляскоронський // Український історик. 1965. — № 3—4.
24. Там само.
25. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2364. — Арк. 4.
26. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 19.
27. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2284. — Арк. 3.

